

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292. Ефективна економіка. 2023. № 1.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.11>

УДК 338.2:338.43:339.9

Ю. Є. Кирилов,

*д. е. н., професор, професор кафедри публічного управління та права,
Херсонський державний аграрно-економічний університет*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5061-2644>

В. Г. Грановська,

*д. е. н., професор, професор кафедри готельно-ресторанного та
туристичного бізнесу й іноземних мов, Херсонський державний аграрно-
економічний університет*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0348-9692>

НАПРЯМИ ТА ПРІОРИТЕТИ ПІСЛЯВОЄННОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Yu. Kyrylov,

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Public
Administration and Law, Kherson State Agrarian and Economic University*

V. Granovska,

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Hotel and
Restaurant and Tourism Business and Foreign Languages, Kherson State Agrarian
and Economic University*

DIRECTIONS AND PRIORITIES OF POST-WAR DEVELOPMENT AGRARIAN SECTOR OF THE ECONOMY OF UKRAINE

Метою статті є визначення та обґрунтування напрямів і пріоритетів післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України, які дозволять суттєво збільшити валовий внутрішній продукт та темпи економічного зростання держави. Запропоновано елементи поствоєнної стратегії розвитку аграрного сектору та його суб'єктів з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників конкурентоспроможності. Доведено важливість пошуку інноваційних, нетипових підходів до управління суб'єктами господарських відносин з урахуванням провідних практик, типових та атипових моделей сучасного аграрного менеджменту та світового досвіду. Визначено пріоритети післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України, ключовими цілями яких є досягнення збалансованого та сталого функціонування галузі на основі замкнутого циклу виробництва, глибинної переробки сировини, що матимуть наслідком збільшення темпів загального економічного зростання. Диференціація форм власності, диверсифікація господарської діяльності аграрних підприємств, створення сприятливих передумов вільного входу на ринок, дотримання світових стандартів виробництва сільськогосподарської продукції визначено генеральним напрямом відбудови, що забезпечуватиме економічну міцність учасників ринку та конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції. Стрімкий та ефективний інфраструктурний розвиток, що враховує глобалізаційні виклики та орієнтований на подолання структурних диспропорцій стимулюватиме орієнтацію сільськогосподарських товаровиробників на задоволення потреб макроекономічного середовища та розвиток інноваційних аграрних утворень в межах вітчизняного аграрного ринку. Результати дослідження можуть бути використані при формуванні Стратегії повоєнного відновлення економіки України в частині розвитку аграрного сектору.

The negative impact of the war on Ukraine's economy is undeniable. The rate of economic growth is decreasing, the normal functioning of financial and resource markets is becoming impossible, inflation and the level of unemployment are increasing, etc. Individual steps taken by the state to eliminate these negative consequences locally are effective, but it is necessary to develop a national concept for the development of the national economy and its sectors after the end of the war. The purpose of the article is to define and justify the directions and priorities of the

post-war development of the agrarian sector of the Ukrainian economy, which will allow to significantly increase the gross domestic product and the rate of economic growth of the state. The elements of the post-war strategy for the development of the agricultural sector and its subjects are proposed, taking into account external and internal factors of competitiveness. The importance of finding innovative, atypical approaches to the management of subjects of economic relations, taking into account leading practices, typical and atypical models of modern agrarian management and world experience, is proved. The priorities of the post-war development of the agrarian sector of the economy of Ukraine have been determined, the key goals of which are to achieve a balanced and sustainable functioning of the industry based on a closed cycle of production, deep processing of raw materials, which will result in an increase in the rate of general economic growth. Differentiation of forms of ownership, diversification of the economic activity of agricultural enterprises, creation of favorable conditions for free entry into the market, compliance with global standards of production of agricultural products are defined as the general direction of reconstruction, which will ensure the economic strength of market participants and the competitiveness of domestic agricultural products. Rapid and effective infrastructural development that takes into account globalization challenges and is aimed at overcoming structural disparities will stimulate the orientation of agricultural commodity producers to meet the needs of the macroeconomic environment and the development of innovative agricultural entities within the domestic agricultural market.

Ключові слова: національна економіка, аграрний сектор, післявоєнний розвиток, план відновлення, агропродовольча система, конкурентоспроможність.

Keywords: national economy, agricultural sector, post-war development, recovery plan, agro-food system, competitiveness.

Постановка проблеми. Війна в Україні, а як наслідок – уповільнення економічного зростання, порушення нормального функціонування фінансових і ресурсних ринків, інфляція, зростаюче безробіття, міграційні процеси, зміна трендів зовнішньоекономічної діяльності, руйнація енергетичної

інфраструктури, накопичення соціальних проблем – усе це свідчить про необхідність розробки парадигми післявоєнного соціально-економічного розвитку. Сьогодні всі зусилля держави спрямовані на пошук окремих рішень чи стимулюючих заходів, що локалізують кризові явища. Проте вже завтра, після завершення війни, необхідно впроваджувати унікальні, нестереотипні моделі економічного зростання. Все це актуалізує процеси окреслення напрямів, вибору пріоритетів і прогнозування перспектив розвитку національної економіки та її секторів після завершення бойових дій та повернення до мирного життя.

Економіка України перебуває у стані безпрецедентної кризи. Показниками цього є значний занепад реального ВВП, динамічний ріст інфляції, сповільнення бізнесактивності тощо. Пріоритетним завданням для української влади та бізнесу залишається скооперовано співпраця у напрямку формування оптимальної стратегії і тактики післявоєнного відновлення економічної системи. Так, НБУ, як головний регулятор фінансових, фіскальних, валютних, монетарних процесів, визначає що базою для поствоєнного «відродження» економіки має бути приведення базових макроекономічних показників до оптимального (в ідеалі – довоєнного) стану. На основі забезпеченої стабільності системи доцільним є реалізація ряду реформ (в частині оновлення механізмів регулювання МСБ, ринку праці, управління державною власністю, діяльності правоохоронних органів тощо) [25].

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Питанням післявоєнного відновлення економіки України, її відбудови, підтримки окремих секторів вітчизняної економічної системи приділено увагу у працях таких дослідників, як М. Негрей [7], І. Грищенко [16], І. Хмарської [25], Ю. Кіндзерського [29], М. Зверяков [26], О. Шапрана [27] та ін.

Війна в Україні стала топ темою для більшості світових лідерів, інституцій, ЗМІ. Багато зарубіжних та вітчизняних політиків, громадських діячів, підприємців, науковців, експертів висловлюють свої думки щодо термінів, напрямів розширення чи згортання бойових дій, наслідків для нашої

держави, інших країн та світу загалом. Проте наукові напрацювання щодо окреслення напрямів, орієнтирів, пріоритетів, перспектив національної економіки та зокрема аграрного сектору у післявоєнний період не набули завершеного та досконалого вигляду, що й обумовлює актуальність продовження відповідних досліджень. Бачення сценаріїв розвитку післявоєнної України, механізмів та інструментів їх реалізації можуть відрізнятися. Але важливо активізувати наукову дискусію, експертне обговорення майбутнього відродження національної економіки, стратегій забезпечення її конкурентоспроможності в глобальному вимірі. Треба знайти відповідь на запитання: "Завдяки чому, яким чином та як швидко в Україні станеться післявоєнне економічне диво?". Відповідаючи на нього, треба брати до уваги той факт, що найближчими роками принципово змінити структуру національної економіки не бачиться реалістичним. Звісно ми маємо ставити за мету перехід від аграрної до високотехнологічної індустріальної країни та поступово реалізовувати її, але це справа ні одного року.

Постановка цілей дослідження. Мета дослідження – визначення та обґрунтування напрямів і пріоритетів післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України, які дозволять на макrorівні – суттєво збільшити валовий внутрішній продукт та темпи економічного зростання держави, а на мезо- та мікрорівнях – сформувати конкурентні переваги по відношенню до зовнішніх суб'єктів. Для досягнення поставленої мети було сформовано та вирішено ряд завдань: проаналізувати вплив війни на економіку України загалом та аграрний сектор зокрема, сформувати авторське бачення та пропозиції щодо післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України, напрямів та пріоритетів, зацентрувавши увагу на найперспективніших з них, зважаючи на показники конкурентоспроможності, ефективності та результативності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Переваги та необхідність новітнього індустріального розвитку для нашої держави, що полягає у концентрації зусиль

на побудові сучасної високотехнологічної обробної промисловості, яка, впливаючи на інші галузі, забезпечить структурну трансформацію всієї економіки, висвітлено в фундаментальній праці колективу науковців-практиків [2]. Трансформована економіка буде здатна генерувати прискорене зростання та високий рівень доходів громадян в умовах глобальної конкуренції. Акцент післявоєнної відбудови має бути на безпосередньому відновленні виробничих потужностей і робочих місць, а не на створенні умов для ринкового залучення інвестицій [11]. Саме аграрний сектор здатний забезпечити це найшвидшими темпами.

Створення основ для довгострокового стійкого зростання є кінцевою метою програми післявоєнної відбудови економіки. Це передбачає макроекономічну стабільність, адекватний рівень зайнятості, прийнятний рівень забезпечення соціальними послугами, сильні інститути влади. Однак першочергові завдання будуть більш прозаїчними: вирішення гострих гуманітарних питань; відновлення зруйнованих війною фізичних активів; швидкий запуск економіки на ринкових засадах функціонування [11]. І знов в цьому аспекті найвиграшніше виглядає аграрний сектор.

Переважна більшість пропозицій, яку озвучують політики, експерти щодо подальшої економічної долі України зводиться до так званого "плану Маршалла" або до звичайної іноземної фінансової допомоги, дотацій, кредитів, передачі репарацій за війну, заморожених та конфіскованих російських активів. Для повного відновлення національної економіки треба залучити близько 1 трильйона дол. США. Звісно для цього необхідно консолідувати всі можливі джерела. Але в першу чергу при розгляді та розробці моделі майбутнього розвитку економічної системи слід акцентувати увагу на внутрішньому потенціалі, концептах, механізмах, інструментах тощо, які не залежатимуть від впливу зовнішнього середовища, в тому числі в політичній площині. Важливим елементом ефективної відбудови післявоєнної економіки є адекватне сильне політичне лідерство людей, готових відстоювати національні інтереси України [11].

Щоб розробити план для України, найлогічніше аналізувати план Маршалла і сценарії відновлення 5 країн: Західної Німеччини, Італії, Японії, Південної Кореї та Ізраїлю. Ці приклади зовсім різні між собою за інструментами досягнення мети, але одночасно схожі на вихідний стан країн і результат. Кожна з проаналізованих країн зіткнулася з колосальними руйнуваннями і кожна з них змогла не просто відновитися, а зробити економічний прорив. Як мінімум три країни, яким довелося відновлюватись після війни, зараз входять у топ-5 економік світу. Період їхнього відновлення називають «економічним дивом», що свідчить про нові можливості повоєнного часу для економік постраждалих країн. Є низка інструментів, спільних для всіх успішно відновлених після війни країн: лібералізація економіки, створення великої кількості робочих місць державою, орієнтація економіки експорту і значне вливання зовнішніх фінансових ресурсів [8].

Під післявоєнним розвитком аграрного сектору національної економіки в цьому дослідженні слід розуміти такий модернізаційний стан, за якого забезпечується економічна, соціальна та екологічна гармонізація розвитку господарських систем у збалансованому структурному співвідношенні, що створює базис для активного розвитку соціально-орієнтованої системи відносин у всіх сферах господарювання країни. При цьому класичні чинники, такі як кількість трудових ресурсів, наявність значної кількості мінерально-сировинних ресурсів, широка доступність факторів виробництва не мають провідного значення. Стратегічною метою розвитку нами визначено забезпечення сучасних технологічних та інституціональних змін з метою задоволення потреб населення у продовольстві на основі національного протекціонізму, сприяння впровадженню інноваційних ресурсоощадних та екологічно сприятливих технологій, що в довгостроковому періоді забезпечить конкурентоспроможність економічних агентів та їх вільний вихід на зовнішній ринок. Платформою стратегічного розвитку секторів економіки є досягнення сталих конкурентних переваг, що формуються і розвиваються завдяки інтегрованій взаємодії самостійних економічних одиниць. На перший план

виходить управління процесами, а не окремими функціями, що, своєю чергою, висуває завдання формування сукупної конкурентної переваги усіма учасниками інтеграційної взаємодії. Основу парадигми післявоєнного розвитку аграрного сектору мають становити не тільки традиційні конкурентні переваги, зокрема ресурсні, а й сучасні – високі технології, інтелект, наукові відкриття, інноваційні нововведення, відповідно до яких формуватимуться механізми ефективності.

Конкурентоспроможність забезпечується різними комбінаціями переваг суб'єктів економічних відносин. Для розвитку конкурентоспроможності економічні агенти повинні мати певний набір конкурентних переваг, тобто сукупності елементів і параметрів, які стратегічно важливі для господарювання й домінування у конкурентній боротьбі. Визначальне місце в системі стратегічного управління посідає стратегія. Стратегія післявоєнного розвитку аграрного сектору має забезпечуватися дією важелів економічного механізму, реалізовуватися на основі збалансованого та стабільного законодавства, передбачати чітко визначені завдання, виконання яких покладається на центральні й місцеві органи влади. Вона повинна базуватися на концепції пріоритету аграрної політики, що ставить за мету гарантування продовольчої безпеки з імплементацією світового досвіду як кращого шляху узгодження екологічних, економічних та соціальних чинників і процесів.

Стратегія передбачає побудову відповідних моделей розвитку аграрного сектору економіки, його підсекторів і видів діяльності, використання блок-схеми «дерева цілей» за ієрархічним принципом з розподілом за важливістю сукупності економічних завдань по рівнях («гілках дерева»). Методологічно вершина «дерева цілей» є генеральною метою, якій підпорядковані підцілі першого, другого, третього і наступних рівнів. Стратегічний розвиток аграрного сектору економіки – це інноваційний розвиток. Генеральна мета аграрного сектору в умовах глобалізації – забезпечення продовольчої безпеки країни. Підцілі першого рівня – фундаментальні, другого – прикладні дослідження, третього – техніко-технологічні розробки, четвертого –

виробництво нової техніки, п'ятого – забезпечення її реалізації та освоєння, шостого – застосування нової техніки і технологій. Реалізація генеральної мети досягається в результаті виконання підцілей. Побудова «дерева цілей» завершується розробкою цільових рішень [3].

В процесі дослідження за константу також прийнято, що розвиток вітчизняного агропромислового виробництва має ґрунтуватися на комплексних структурних перетвореннях з позиції модернізації аграрного виробництва, в переліку складових якої пріоритетним напрямом має бути інноваційна основа для стійкого економічного зростання та розвитку інтелектуального потенціалу. Отже, основною ознакою конкурентоспроможності є здатність генерувати та швидко впроваджувати науково-технічні новації з урахуванням світового досвіду.

У світовій історії чимало прикладів відбудови країн після бойових дій. Проте не можна казати про однакову модель розбудови чи однотипні стартові умови. За дослідженнями KSE Institute, сума прямих збитків інфраструктури України вже зросла до \$113,5 млрд. З них агросектор зазнав \$4,3 млрд збитків [13, 21].

4–5 липня 2022 року у м. Лугано (Швейцарія) відбулась Міжнародна конференція з питань відновлення України (URC 2022), присвячена проблемам української економіки. На конференції Прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем було презентовано план відбудови України United 24, над яким два місяці Кабмін та Офіс президента працювали у рамках Національної ради відновлення. План являє собою набір документів, які описують майже всі ключові сфери та галузі української економіки. Орієнтовна вартість його втілення – \$750 млрд до 2032 року [12, 9].

У проєкті передбачено \$37 млрд для інвестицій у аграрний сектор. Заплановано також залучення \$4 млрд інвестицій на будівництво системи іригації на загальній площі 1 млн га, \$7,7 млрд на нарощування виробництва с/г продукції з високою додатковою вартістю, \$1,6 млрд – на рекультивацію пошкоджених війною земель, \$5,5 млрд на нарощування виробництва продукції

тваринництва та \$1 млрд для сприяння переходу українського аграрного сектору до "зеленого" розвитку. За документом, заплановано залучення до 2032 року \$6,5 млрд для відновлення після війни 10,5 тис. українських агропідприємств.

Національний план відновлення, представлений українським урядом, загалом можна охарактеризувати як всеохопний і детальний документ, який відображає основні напрями відновлення зруйнованої після війни економіки, чітко розділяє кожний напрям та комплекс ініціатив по ньому і містить супроводжувальні заходи, включно із законодавчими змінами. План відновлення України закладає основи для майбутньої відбудови національної економіки та покликаний створити механізми самопідтримуючого економічного розвитку. Однак комплексний аналіз цього документу свідчить про наявність певних протиріч і хибних орієнтирів, які мають бути усунуті при доопрацюванні Плану. Його проблеми та протиріччя потребують широкого обговорення та врахування в процесі подальшого опрацювання плану для того, аби отримати до впровадження цілісний та якісно підготований документ [10].

Післявоєнне відновлення являє собою складний, багатовекторний процес, який має на меті запуск економіки України, зокрема окремих галузей, що втратили свою активність або ж можливості для реалізації діяльності в результаті розгортання повномасштабної війни на теренах нашої держави [25].

Найбільш перспективним сектором економіки України залишається аграрний. З 41,5 мільйонами гектарів сільськогосподарських угідь, що займають 70% території країни, сільське господарство є найбільшою експортною галуззю України. У 2021 році частка сільського господарства склала понад 10% ВВП України. Виробництво аграрного сектору переважно розподіляється між двома групами – сільськогосподарськими підприємствами та домогосподарствами. Перша група виробляє 55% валової продукції і налічує 45 тис. підприємств. Другу групу становлять понад 4 мільйони домогосподарств, які обробляють у середньому 1,23 га землі, виробляючи майже 45 % валової продукції сільського господарства [7]. Аграрний сектор є

однією з системоформуючих галузей національної економіки. У 2021 році 40 % від загального експорту України становила агропродукція. Україна є одним з найбільших світових експортерів зернових, соняшника, соняшникової олії.

Вітчизняний АПК перегляне спеціалізацію вирощування культур, агрохолдинги й надалі зникатимуть, а донори допомагатимуть переважно малим підприємствам. Програми, які вже реалізують в Україні FAO та іноземні донори, передбачають максимальний розмір земельного банку одержувачів на рівні 250-1000 га. Цільова аудиторія міжнародних донорських організацій – сільські домогосподарства та фермери, яких справедливо вважають чинником боротьби з безробіттям та запорукою інклюзивного економічного зростання у сільській місцевості. Сектор дрібних фермерських господарств має вирішальне значення для місцевої зайнятості, це основний постачальник продуктів на локальному рівні. Попри масштабні руйнування сільськогосподарської інфраструктури, мінування наших полів та зниження обсягів виробництва, провідні експерти стверджують, що цій ключовій галузі навряд чи загрожує втрата статусу житниці Європи та світу [22].

Проблемами українського аграрного сектору є низький рівень переробки сільськогосподарської продукції, генерація незначних бсягів додаткової вартості та залежність країни від "габаритного імпорту" [7]. Деякі фахівці вважають, що з початком війни посилилася тенденція до стагнації великих аграрних холдингів та інших компаній і зросла роль фермерських господарств [22]. Зниження показників ефективності діяльності та результативності агрохолдингів розпочалося ще до війни. Як вважають в Інституті аграрної економіки, за останні кілька років у групі цих об'єднань в економічному плані активно приростали лише дві компанії – АСТ та «Епіцентр Агро». Тоді як більшість рухалася шляхом оптимізації, тобто відбувалося скорочення їхніх земельних банків. Війна лише прискорила цей процес. Напередодні воєнної агресії аграрні холдинги в Україні контролювали менш як 15% — близько 6,5 мільйона га сільгоспземель. І вони часто мали посередні показники результативності. Про це свідчать фінансові звітності компаній, які

використовують для оцінки їхньої прибутковості та перебувають під контролем регуляторів [22, 23, 24].

За результатами проведених досліджень сформовано пропозиції щодо напрямів та пріоритетів післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України:

1. Розвиток стійких та децентралізованих агропродовольчих систем. Агропродовольча система важлива в частині забезпечення як продовольчої, так й екологічної безпеки України. На сьогодні система, в основі якої лежить великомасштабне та монокультурне виробництво, централізовані логістика та переробка стає мішенню для агресора, що одночасно порушує усю усталену систему із відповідними системними наслідками для ланцюгів постачання в Україні та світі. Відтак Україна у своєму післявоєнному відновленні має пріоритетно розвивати та підтримувати більш адаптивні (гнучкі), сталі й децентралізовані агропродовольчі системи. Пріоритетом мають стати локальні продовольчі системам. Скорочення відстані, яку долає їжа від поля до тарілок споживачів, є основою для оптимізації логістичних витрат, скорочення використання ресурсів для транспортування та зберігання продукції. Чим менша відстань для постачання продуктів “від лану до столу”, тим стійкішою є продовольча система.

2. Розвиток ринку землі. Без усвідомлення того факту, що земля як основний ресурс сільськогосподарського виробництва, маючи певну вартість, є величезним активом економіки, не можна вести мову про модернізацію сільськогосподарської інфраструктури, інновації, сільський розвиток на сталій основі, конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників на світовому ринку сільськогосподарської продукції тощо. Необхідним є перегляд нормативно-правової бази щодо ринку землі, в тому числі вартості її продажу та оренди, створення механізму економічного стимулювання раціонального використання земель, забезпечення державного управління в частині регулювання цільового використання землі.

Особлива увага має приділятися явищу концентрації та монополізації аграрних земель певними економічними гравцями. Бідність найбільше вражає там, де концентрація земель найбільша. 13 найбільших агрохолдингів в Україні з угіддями понад 100 тис. га контролюють приблизно 15% земельного банку України. Частка ж фермерських господарств ледве сягає 2%, а особистих селянських (з ділянками менше 1 га і до 100 га) – до 12 %.

Економічні наслідки функціонування ринку землі у післявоєнний період для України, зокрема, залежатимуть від цін на землю та прозорих і справедливих переговорів між землевласниками, невеликими фермами та великими компаніями. Необхідно сформувати цілісну стратегію стимулювання дрібних землевласників — від стартового фінансування для молодих фермерів до розвитку інфраструктури, яка б полегшила дрібним виробникам отримати рівноправний доступ до ринку сільськогосподарських земель.

3. Створення умов щодо залучення та збільшення вкладу особистих селянських господарств і фермерів до розширення продовольчого ринку та експортного потенціалу на основі широкої їх кооперації й інтеграції з сільськогосподарськими товаровиробниками різних форм. Малі та середні господарства мають стати ядром агропродовольчих систем. Малі та середні ферми, їх кооперативи є основою для самозайнятості населення, джерелом додаткових й різноманітних робочих місць у сільській місцевості, відтак основою місцевої економіки та самодостатності сільських громад. Чим більш розмаїтою є система виробництва, тим стійкішою та гнучкішою вона є до зовнішніх потрясінь.

4. Створення умов та сприяння розвитку великих агропромислових формувань. Не заважаючи функціонуванню малих форм господарювання, слід пам'ятати, що лише агрофірми, науково-виробничі об'єднання, агроконсорціуми, концерни, холдинги, фінансово-промислові групи здатні забезпечувати ефективну організацію виробництва, закупівлі, транспортування, зберігання, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції в умовах глобалізації.

5. Функціонування мережі агросервісних підприємств. Питання науково-технічного обслуговування виробничих та переробних підрозділів, матеріально-технічного забезпечення є актуальними як для дрібних, так і середніх та великих підприємств, більшість з яких не можуть утримувати штат відповідних фахівців. Тому доцільним вбачається створення на кооперативних засадах регіональних агросервісних підприємств із матеріально-технічного забезпечення й надання різноманітних послуг: технічних, агрохімічних, агрономічних, зоотехнічних, ветеринарних, маркетингових та ін. У цих підприємствах будуть зосереджені висококваліфіковані спеціалісти, які обслуговуватимуть виробничі й переробні підрозділи за договором, замовленням або терміновим викликом за заздалегідь встановленими розцінками. Замовниками послуг можуть бути особисті селянські та фермерські господарства, кооперативи, будь-які товариства, що організовують свою діяльність на основі горизонтальної й вертикальної кооперації.

6. Замкнутий цикл виробництва та переробки сільськогосподарської продукції. Виробництво та переробка агропродукції повинні розвиватися за принципом економіки замкнутого циклу. Агropідприємства та фермерські господарства мають усі можливості стати підприємствами повного циклу з безвідходним та відновним виробництвом, що включає повну переробку залишків продукції, використання екологічно чистих інноваційних технологій, ефективне використання ґрунтів залежно від їх якісних характеристик та за призначенням. Зокрема, відходи від рослинництва та тваринництва можна використовувати місцево у локальних проєктах малої біоенергетики або як добрива. Важливою частиною цього заходу є розвиток мережі підприємств з переробки та видалення побічних відходів тваринництва (напр. ветсанзаводів), що мають безпечно утилізувати такі відходи й зменшити ризики забруднення навколишнього середовища.

7. Державна програма підтримки сільськогосподарського машинобудування. Від рівня технічного забезпечення аграрних підприємств, не в останню чергу, залежить ефективність їхньої діяльності на світовому ринку,

продуктивність і рентабельність виробництва, якість продукції тощо. Без створення сучасної системи машин в аграрному секторі неможливо організувати високорентабельне виробництво, налагодити випуск конкурентоспроможної продукції. Особливої актуальності це набуде на півдні та сході України у післявоєнний період. Держава має безпосередньо взяти участь у відновленні сільськогосподарського машинобудування, стимулювати вітчизняні підприємства цієї галузі, здешевити кредитування товаровиробників, впроваджувати енергоощадні технології, переглянути умови інвестиційної діяльності з метою техніко-технологічного переоснащення АПК та ін. Розвиток аграрного сектору має стати високотехнологічним із дотриманням усіх екологічних стандартів.

8. Експорт продукції переробки сільськогосподарської сировини. В попередніх дослідженнях нами було обґрунтовано доцільність експорту несільськогосподарської сировини, а саме продукції її переробки [3, 6]. У довоєнному експорті переважала сільськогосподарська продукція з відносно невисокою часткою доданої вартості. Глибинна переробка сільськогосподарської сировини забезпечує комплексне використання її компонентів, інтенсифікацію виробничих процесів та сприяє підвищенню доходності та конкурентоспроможності національної економіки. Великомасштабний експорт сільськогосподарської продукції, який досі спостерігається в Україні, обходиться втратою довгострокової економічної стійкості, деградацією біорізноманіття, вод та ґрунтів, негативними соціально-економічними наслідками для сільського населення.

9. Подолання монополізму при закупівлі й реалізації сільськогосподарської продукції, в тому числі на експорт, формування конкурентного середовища в сфері закупівель, переробки сільськогосподарської продукції та агросервісу. У зв'язку з цим необхідно розробити механізм придбання сільськогосподарськими товаровиробниками контрольного пакета акцій переробних і агросервісних підприємств; активізувати процеси інтеграції на кооперативній основі структур, що

охоплюють весь технологічний цикл від виробництва сировини до випуску та реалізації кінцевої продукції; контролювати діяльність підприємств-монополістів сфери переробки сільськогосподарської продукції, виробничо-технічного обслуговування і матеріально-технічного забезпечення АПК відповідно до вимог антимонопольного законодавства.

10. Розвиток інфраструктури, що відповідатиме викликам глобалізації, шляхом розширення експортного потенціалу, розгортання мережі торговельно-закупівельних фірм з індустрією сортування, охолодження, упаковки, зберігання й переробки сільськогосподарської продукції з метою подальшого експорту, формування оптових продовольчих ринків із реалізації сільськогосподарської продукції, товарних бірж, забезпечення сільськогосподарським товаровиробникам доступу до елеваторного господарства, пільгового безперешкодного виходу на світовий ринок; надання державної підтримки щодо створення в аграрному секторі інноваційних структур, агропромислових кластерів, кредитних спілок, земельних та інвестиційних банків тощо.

11. Сталі рішення для агровиробництва, підвищення якості та безпечності продукції відповідно до вимог міжнародних стандартів. Великі промислові агровиробництва сфокусовані на зернових та технічних культурах, що далі використовуються як паливо та корм для тваринництва. Великі тваринницькі та птахівничі комплекси є об'єктами підвищеної екологічної небезпеки зі значними викидами у повітря, воду й ґрунти, та інших відходів.

Загальний напрямок агровиробництва повинен зосередитися на сталих та кліматично дружніх рішеннях, а саме надання переваг агроекологічним практикам: точному землеробству, використанню сівозмін та біологічно різноманітного полікультурного підходу у рослинництві; дрібномасштабному тваринництву з високими стандартами добробуту тварин; застосування технологій та практик для скорочення викидів парникових газів, зменшення та переробки сільськогосподарських та харчових відходів. Окрім того, українські

фермерські господарства демонструють великий потенціал для розвитку органічного землеробства.

12. Побудова принципово нової системи управління аграрним сектором та державної підтримки. В основі управлінської ієрархії центром її уваги повинні бути інтереси селянина, виконання державних функцій має здійснюватися через громадські й фахові об'єднання. Потребують перегляду підходи до кадрового забезпечення системи управління аграрним сектором як на макро-, так і мезорівнях. Держава має створити умови для залучення висококваліфікованого персоналу в аграрний сектор: менеджерів, ІТ спеціалістів, науковців та вузькопрофільних аграрних спеціалістів; розробити та впровадити комплекс заходів щодо створення нових робочих місць та розвитку соціальної інфраструктури сільських територій; адаптувати виробництва аграрного сектору України до вимог Європейського Союзу. Державна підтримка має бути націлена в першу чергу на розвиток малого фермерства, сприяння роздрібним торговцям до внутрішньої заготівлі фруктів та овочів, нішевих культур; діджиталізацію аграрного сектору; створення умов для переходу аграрного сектору до сталого виробництва

13. Розвиток сільських територій та його соціальна спрямованість. Розвиток сільських територій є важливою частиною Спільної сільськогосподарської політики ЄС, яка зміцнює соціальну, екологічну та економічну стійкість сільських територій. Для розв'язання соціально-економічних питань та екологічних проблем сільських місцевостей необхідні альтернативи щодо можливостей – зайнятості, ведення бізнесу, кооперації та загалом успішного існування сільських громад. Тому важливо розробити і реалізувати післявоєнну національну стратегію сільського розвитку. Реформи повинні супроводжуватися адекватними змінами соціальної сфери. Лише через послідовне поліпшення життя селян можна досягти бажаного ефекту від економічних реформ. Соціальні перетворення на селі мають відбуватися у напрямі забезпечення високого рівня життя всіх верств сільського населення, нормалізації демографічної ситуації, розвитку сільської інфраструктури.

14. Забезпечення збереження екосистем та природного багатства України.

Екосистеми відіграють важливу роль у пом'якшенні наслідків та адаптації до змін клімату, підтриманні здоров'я нації, формуванні продовольчої безпеки. Важливо зберегти обсяг екосистем у стані не гіршому, ніж до повномасштабного вторгнення. Бойові дії відбуваються в межах території 900 об'єктів природно-заповідного фонду, що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Усе це середовища існування для тисяч видів рослин і тварин. Ці території мають важливу роль для захисту біорізноманіття та збереження клімату. Стан цих екосистем після бойових дій має бути негайно обстеженим та для кожної території має бути розроблений план з подолання наслідків.

Етап відбудови країни несе великі загрози природним екосистемам через потенційне зростання видобутку ресурсів для потреб будівництва – піску, щебеню, деревини та ін. Саме тому є важливим збереження процедури оцінки впливу для цих категорій робіт та відповідного контролю за виконанням. Сільське господарство є однією з найбільш вразливих галузей до зміни клімату і якщо не вжити заходів якомога швидше, то ми матимемо велику загрозу в продовольчій та економічній безпеці.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Довоєнні проблеми розвитку аграрного сектору економіки (непрозорість земельних відносин; невідповідність міжнародним стандартам якості та безпеки; низький рівень інвестування; неадаптовані законодавчі акти України до вимог ЄС; низький рівень інноваційної активності тощо) доповняються післявоєнними (зруйнована повністю або частково логістика; часткова втрата потужностей для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції; зниження рівня забезпечення сільськогосподарською технікою та продуктивності землі внаслідок дії бойових дій; енергетична криза; загострення в окремих регіонах екологічних проблем тощо).

Зазначені напрями та пріоритети післявоєнного розвитку аграрного сектору економіки України належить розглядати як систему концепцій і принципів, орієнтирів та положень, способів та методів, які теоретично і практично можуть забезпечувати процес подальшого конкурентоспроможного та ефективного функціонування в системі світового господарства.

Збереження статусу України як сировинно-продовольчого придатку до передових економік світу, цікаво багатьом країнам, зокрема й європейським. Все це має бути враховано при розробці власного, не нав'язаного ззовні, плану майбутнього післявоєнного відродження та розвитку економіки нашої держави.

Література

1. LFM 2022. Аграрний сектор після війни: як повернутися до довоєнного рівня і рухатися далі <https://agroexpert.ua/lfm-2022-ahraryj-sektor-pislia-vijny-iak-povernutysia-do-dovoiennoho-rivnia-i-rukhatysia-dali/> (дата звернення 06.11.2022)
2. Власюк В. Економічне відродження через індустріальний розвиток України. Харків: Повноколір, 2020. 432 с.
3. Кирилов Ю.Є. Концептуальні засади конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 420 с.
4. Кирилов Ю.Є. Методологічні орієнтири розвитку аграрного сектору України в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2012. № 11. С. 104 - 107.
5. Кирилов Ю.Є. Чи можливе економічне диво в Україні? *Ефективна економіка*. 2014. № 2. Режим доступу до журналу: <http://www.economy.nayka.com.ua>.
6. Кирилов Ю.Є., Грановська В.Г. Модель забезпечення конкурентоспроможного розвитку аграрних підприємств: теоретико-методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. №11. С. 70 – 78. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201911070>

7. Негрей М.В., Тараненко А.А., Костенко І.С. Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-38>

8. П'ять історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України
https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pisly_a.html (дата звернення 06.11.2022)

9. План відновлення України: освіта та наука, як фундамент розвитку людського потенціалу. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/plan-vidnovlennia-ukrainy-osvita-ta-nauka-iak-fundamentrozvytku-liudskoho-potentsialu>.

10. План відновлення України: сильні та слабкі сторони.
https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/526637_plan_vidnovlennya_ukraini_silni.html
(дата звернення 06.11.2022)

11. Поствоєнна економіка переможця
<https://zn.ua/ukr/macrolevel/postvojenna-ekonomika-peremozhtsja.html> (дата звернення 06.11.2022)

12. У Лугано ухвалили підсумкову декларацію Конференції щодо відновлення України. <https://forbes.ua/news/u-lugano-ukhvalili-pidsumkovu-deklaratsiyu-konferentsii-shchodo-vidnovlennya-ukraini-proekt-planu-viznali-ramkovim-dokumentom-05072022-6988> (дата звернення 06.11.2022)

13. Як відбудовували агросектор після війни Німеччина, Італія та Велика Британія <https://latifundist.com/spetsproekt/980-vidbuduyemo-yak-vidbudovuvali-agrosector-pislya-vijni-nimechchina-italiya-ta-velika-britaniya> (дата звернення 06.11.2022)

14. Kyrylov Y., Hranovska V., Zhosan H., Dotsenko I. Innovative Development of Agrarian Enterprises of Ukraine in the Context of the Fourth Industrial Revolution. *Solid State Technology*. 2020. № 63, Issue 6. P. 1430-1448.

15. Kyrylov Yu. (2015). Forming the paradigm of competitive development of the Ukrainian agricultural sector under conditions of globalization. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 37, 70 – 79.

16. Грищенко, І. М., Ковтун, Т. Ю. Державна підтримка бізнесу у воєнний час. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та

адміністрування. 2022. Т. 33 (72), №2. С. 29-36. doi: 10.32838/TNU-2663-6468/2022.2/06.

17. Behnassi, M., & Haiba, M. Implications of the Russia–Ukraine war for global food security. *Nature Human Behaviour*. 2022. P. 1-2. doi: 10.1038/s41562-022-01391-x.

18. Benton, T. G., Froggatt, A., Wellesley, L., Grafham, O., King, R., Morisetti, N., & Schröder, P. The Ukraine war and threats to food and energy security. Chatham House-International Affairs Think Tank. 2022. P.50. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2022-04/2022-04-12-ukraine-war-threats-food-energy-security-benton-et-al.pdf> (дата звернення: 16.08.2022).

19. Glauben, T., Svanidze, M., Götz, L., Prehn, S., Jamali Jaghdani, T., Đurić, I., & Kuhn, L. The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security. *Intereconomics*, 2022. Vol. 53, Issue 3. P. 157-163. doi:10.1007/s10272-022-1052-7.

20. Огляд продовольчої безпеки та політики. URL: <http://surl.li/czcylt>. (дата звернення: 20.10.2022).

21. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. URL: <http://surl.li/czcsym>. (дата звернення: 20.10.2022).

22. Громов О. Сільське господарство під час війни: зміна пріоритетів. 2022. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silске-gospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/> (дата звернення: 24.10.2022).

23. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 26.10.2022).

24. Огляд державної підтримки в АПК України. URL: <http://surl.li/cvpjhh>. (дата звернення: 24.10.2022).

25. Хмарська І. А., Кучерява К. Я., Клімова І.О. Особливості післявоєнного відновлення економіки України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-31>

26. Зверяков М. І. Формування моделі економічного розвитку в нових історичних реаліях. *Економіка України*. 2022. № 8. С. 03–19. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.003>

27. Шапран О. Маркетингове обґрунтування заходів щодо стабілізації економічної системи України у післявоєнний період на основі шерінгової економіки. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (економічні науки). 2022. № 1. С. 3–7. DOI: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2022.1.3>

28. Гуменюк В. В. Зарубіжний досвід повоєнної трансформації державного управління і уроки для України. Економіка України. 2022. № 8. С. 34–54. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.034>

29. Кіндзерський Ю. Повоєнне відновлення промисловості України: виклики та особливості політики. Економічний аналіз. 2022. Том 32. № 2. С. 101–117. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.101>.

References

1. Agroexpert (2022), “The agricultural sector after the war: how to return to the pre-war level and move on”, available at: <https://agroexpert.ua/lfm-2022-ahraryj-sektor-pislia-vijny-iak-povernutysia-do-dovoiennoho-rivnia-i-rukhatysia-dali/> (Accessed 06.11.2022).

2. Vlasiuk, V. (2020), *Ekonomichne vidrozhennia cherez industrial'nyj rozvytok Ukrainy* [Economic revival through the industrial development of Ukraine], Povnokolir, Kharkiv, Ukraine.

3. Kyrylov, Yu.Ye. (2015), *Kontseptual'ni zasady konkurentospromozhnoho rozvytku ahrarynoho sektoru ekonomiky Ukrainy v umovakh hlobalizatsii* [Conceptual principles of competitive development of the agricultural sector of the economy of Ukraine in the conditions of globalization], OLDI-PLYuS, Kherson, Ukraine.

4. Kyrylov, Yu.Ye. (2012), “Methodological guidelines for the development of the agricultural sector of Ukraine in the conditions of globalization”, *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 104-107.

5. Kyrylov, Yu.Ye. (2014), “Whether an economic miracle is possible in Ukraine?”, *Efektivna ekonomika*, vol. 2, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2741> (Accessed 06.11.2022).

6. Kyrylov, Yu.Ye. and Hranovs'ka, V.H. (2019), "Model of ensuring competitive development of agricultural enterprises: theoretical and methodological aspect", *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 70-78. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201911070>
7. Nehrej, M.V. Taranenko, A.A. and Kostenko, I.S. (2022), "Ukrainian agricultural sector in war time: problems and prospects", *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol. 40. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-38>
8. Zhelezniak, Ya. (2022), "Five stories of economic success after the war: world experience for Ukraine", available at: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html (Accessed 06.11.2022).
9. Government portal (2022), "Ukraine's recovery plan: education and science as a foundation for the development of human potential", available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/plan-vidnovlennia-ukrainy-osvita-ta-nauka-iak-fundamentrozvytku-liudskoho-potentsialu> (Accessed 06.11.2022).
10. Bohdan, T. (2022), "Ukraine's Recovery Plan: Strengths and Weaknesses", available at: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/526637_plan_vidnovlennya_ukraini_silni.html (Accessed 06.11.2022).
11. Danylyshyn, B. (2022), "The post-war economy of the winner", available at: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/postvojenna-ekonomika-peremozhtsja.html> (Accessed 06.11.2022).
12. Tarasovs'kyj, Yu. (2022), "The final declaration of the Conference on the restoration of Ukraine was adopted in Lugano", available at: <https://forbes.ua/news/u-lugano-ukhvalili-pidsumkovu-deklaratsiyu-konferentsii-shchodo-vidnovlennya-ukraini-proekt-planu-viznali-ramkovim-dokumentom-05072022-6988> (Accessed 06.11.2022).
13. Rodak, N. (2022), "How did Germany, Italy and Great Britain rebuild the agricultural sector after the war", available at: <https://latifundist.com/spetsproekt/980-vidbuduyemo-yak-vidbudovuvali-agrosektor-pislya-vijni-nimechchina-italiya-ta-velika-britaniya> (Accessed 06.11.2022).

14. Kyrylov, Y. Hranovska, V. Zhosan, H. and Dotsenko, I. (2020), "Innovative Development of Agrarian Enterprises of Ukraine in the Context of the Fourth Industrial Revolution", *Solid State Technology*, vol. 63, issue 6, pp. 1430-1448.
15. Kyrylov, Yu. (2015), "Forming the paradigm of competitive development of the Ukrainian agricultural sector under conditions of globalization", *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, vol. 37, pp. 70-79.
16. Hryshenko, I.M. and Kovtun, T.Yu. (2022), "State support of business in war", *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernads'koho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia*, vol. 33 (72), no. 2, pp. 29-36. doi: 10.32838/TNU-2663-6468/2022.2/06.
17. Behnassi, M. and Haiba, M. (2022), "Implications of the Russia–Ukraine war for global food security", *Nature Human Behaviour*, pp. 1-2. doi: 10.1038/s41562-022-01391-kh.
18. Benton, T.G. Froggatt, A. Wellesley, L. Grafham, O. King, R. Morisetti, N. and Schröder, P. (2022), "The Ukraine war and threats to food and energy security", Chatham House, available at: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2022-04/2022-04-12-ukraine-war-threats-food-energy-security-benton-et-al.pdf> (Accessed 16.08.2022).
19. Glauben, T. Svanidze, M. Götz, L. Prehn, S. Jamali Jaghdani, T. Đurić, I. and Kuhn, L. (2022), "The War in Ukraine", *Agricultural Trade and Risks to Global Food Security. Intereconomics*, vol. 53, Issue 3, pp. 157-163. doi:10.1007/s10272-022-1052-7.
20. Kyiv School of Economics (2022), "Food Security and Agricultural Policy Review", available at: <http://surl.li/czcyt> (Accessed 20.10.2022).
21. Kyiv School of Economics (2022), "The total war damages in Ukraine's agriculture reached \$4.3 billion", available at: <http://surl.li/czcym> (Accessed 20.10.2022).
22. Hromov, O. (2022), "Agriculture during the war: changing priorities", available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/silske-gospodarstvo-pid-chas-vijni-zmina-prioritet/> (Accessed 24.10.2022).

23. State Statistics Service of Ukraine (2022), available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 26.10.2022).
24. Kyiv School of Economics (2021), “Overview of state support in the agricultural sector of Ukraine”, available at: <http://surl.li/cvpjh> (Accessed 24.10.2022).
25. Khmars'ka, I.A. Kucheriava, K.Ya. and Klimova, I.O. (2022), “Features of the post-war recovery of the economy of Ukraine”, *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol. 42. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-31>
26. Zvieriakov, M.I. (2022), “Formation of the economic development model in new historical realities”, *Ekonomika Ukrainy*, vol. 8, pp. 03-19. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.003>
27. Shapran, O. (2022), “Marketing substantiation of measures to stabilize the economic system of Ukraine in the post-war period based on the sharing economy”, *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu «Kharkivs'kyj politekhnichnyj instytut» (ekonomichni nauky)*, vol. 1, pp. 3-7. DOI: <https://doi.org/10.20998/2519-4461.2022.1.3>
28. Humeniuk, V.V. (2022), “Foreign experience of post-war transformation of public administration and lessons for Ukraine”, *Ekonomika Ukrainy*, vol. 8, pp. 34-54. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.034>
29. Kindzers'kyj Yu. (2022), “Postwar recovery of Ukraine's industry: challenges and features of policy”, *Ekonomichnyj analiz*, vol. 32, no. 2, pp. 101-117. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.101>.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2023 р.